

Turan birliyi ideyasının gerçəkləşdiyi, humanitar elmlər kompleksi olan türkologiyanın genişləndiyi hazırkı vaxtda bu fəaliyyət sahəsi yeni mənalara kəşf etməkdədir. Elmi mərkəzlər daha fəal işləyir, jurnallar, kitablar buraxılır. Elə bu sahənin dərin bilicisi – 10 ildən bəri “Ədəbiyyat qəzeti”nə rəhbərlik edən tanınmış tənqidçi, publisist, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi Azər Turanla söhbətimiz də bu haqdadır.

Türkologiya Turan birliyinin təməli daşdır

Türkoloji Qurultayın kinoxronikasına rəhmətlik Turan Cavidlə bir yerdə baxdıq. Həmin iclasda 2-ci sırada əyləşmiş adamın Hüseyn Cavid olduğunu Turan xanım birmənalı şəkildə təsdiq etdi. Ümumtürk ədəbi dilinin naminə mücadilə verən Cavid əfəndinin əlifba məsələsinə münasibəti, çox qəribədir ki, qurultayda ümumtürk ədəbiyyatının bir sıra məsələləri ilə yanaşı, həm də orta qurultayın tarixi barədə danışan Fuad Köprülünün həmin günlərdə “Yeni fikir” qəzetinə verdiyi müsahibəsində dediyi fikirlərlə az qala, eyniyyət təşkil edirdi. Cavid əfəndi latın əlifbasına keçidlə əlaqədar 1922-ci ildə “Latınçılar komissiyasına” ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Komissiyonda ərz etdiyim kimi,

deyil, təhsilin, məktəbin islah edilməsini önə çəkirdi. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının vahid əlifba seçimi ilə bağlı görüşlər birmənalı deyildi... Türkoloji qurultayda, az qala, belə demək mümkündür ki, iki tərəf – səmimi türk ziyalıları və Kremlin milli siyasəti iştirak edirdi. Qurultayın işində professor Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti daha əhatəli görünürdü. Çobanzadə qurultayda bir sıra çıxışlar etmişdi. “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu”, “Elmi terminologiya sistemi” məruzələrinin müəllifi Çobanzadəydi. Bu məruzələr Çobanzadənin dünya türkoloji mühitində nüfuzunun yüksəlməsinə güclü təkan verdi.

Türkoloji Qurultayda yeni əlifba haqqında, türk dillərinin və türk dilinin başqa dil

türk dillərinin orfoqrafiya lüğətini yaratmaq, türkologiyaya aid olan bütün materialların toplanıb siyahıya alınması, hər bir türk respublikasında elmi terminlər lüğətinin yaradılması və s. barədə qərarlar qəbul etmişdi.

Fakt budur ki, keçmiş SSRİ-də yaşayan türklər, əsasən, 1927-ci ildən 39-40-cı illərə kimi ərəb əlifbası əvəzinə latın qrafikasından istifadə etdilər. 30-cu illərin sonundan etibarən türk xalqlarının əlifbası yenidən dəyişdirildi, daha doğrusu, təvəüzə məruz qaldı, ənənəvi rus – kiril əlifbası türklərə təbiiq olundu. Amma, hər bir halda, Türkoloji Qurultay XX əsr Azərbaycan elmi-mədəni həyatının parlaq bir mərhələsini təşkil edir.

– Azər müəllim, dediyiniz kimi, həmin qurultay ötən əsrin ən əhəmiyyətli hadisəsi olaraq, yaddaşlarda qalıb. Bu, həm də bir növ on illər sonra zamanın diktəsindən yaranan türk birliyinin bünövrə daşı sayılır. Dövlət səviyyəsində hüquqi qiymətini Azərbaycan ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra aldı. 2005-ci il noyabrın 5-də Prezident İlham Əliyev bu mötəbər tədbirin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı və ölkəmizdə bununla əlaqədar beynəlxalq konfrans keçirildi. 2016-cı ildə isə 90 yaşı qeyd olundu. Bununla bağlı sərəncamda deyilirdi ki, ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın dünyamiqyaslı türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda qurultayın təşkilinə töhfələr verən və təəssüf ki, bir qədər sonra günahsız repressiya qurbanı olan görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir. Ötən ilin sonunda isə sizin də iştirakınızla Bakıda “Türk dünyasında milli kimlik və mədəni irs” mövzusunda III Beynəlxalq Türkoloji Konqres keçirildi. Çıxış da etdiniz.

– Bəli. Milli kimlik məsələsinə həsr olunmuş Türkoloji konqresdə türk milli kimliyini ilk dəfə sosioloji tədqiqata cəlb etmiş Əli bəy Hüseynzadəyə aid məruzənin olmayacağını nəzərə alıb çıxışımı böyük mütəəkkirin fikirləri üzərində qurmaq qərarına gəldim.

(ardı var)

Hazırladı:
Əli NƏCƏFXANLI
XQ

Hənəfi Zeynalı, Əhməd Pepinov, Xalid Səid Xocayev... Yaxud sadəcə qonaq kimi qatılan Hüseyn Cavid... Qəribədir ki, bu insanların hamısı, o sıradan başqa respublikaları təmsil edənlərin də böyük əksəriyyəti sonralar Stalin repressiyasının qurbanı olublar.

Türkoloji Qurultay barədə tarixi həqiqətlər hələ təfərrüatına qədər araşdırılmayıb və doktor Nəriman Nərimanovun türkoloji qurultayın keçirilməsi, Azərbaycanda latın qrafikasının tətbiq olunması ilə bağlı fəaliyyəti, xidmətləri, təəssüf ki, çox az işıqlandırılıb. Halbuki, Nəriman Nərimanov bu məsələdə görünən və görünməyən tərəfləri ilə özü barədə düşünməyə kifayət qədər ciddi əsaslar verən, sovet siyasi bumeranqının ilk qurbanlarından və şəhidlərindən biri idi. Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ideyasının ilk müəlliflərindən biri və bəlkə də birincisi olan Nərimanovun əlifba islahatı yolundakı fəaliyyəti barədə 20-ci illər Türkiyəsinin ideoloji həyatında xüsusi yeri olan doktor Rza Nurun “Hayat və hatıratım” kitabının 3-cü cildində hədsiz dərəcədə qiymətli tarixi həqiqətlər yazılıb.

– Yeri gəlmişkən, o zaman latın əlifbasının qəbulu ilə bağlı müzakirələrdə Hüseyn Cavidin də adı keçirdi, eləmi?

– Bəli. Bu da xüsusi vurğulanmalıdır ki, SSRİ-də yaşayan türklər əlifba inqilabına Türkiyə türklərindən daha əvvəl başlamışdılar. Türkiyədə latın əlifbasının qəbulu 1928-ci ilin 1 noyabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə gerçəkləşmişdi. Amma Azərbaycanda Nəriman Nərimanov, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, hələ 1920-ci ildən bu məsələlə məşğuldu. 1921-ci ilin son günlərində – dekabrın 30-da Darülmüəllimin salonunda şura ziyalılarının ümumi yığıncağında türk əlifbası ilə əlaqədar keçirilən iclası da doktor Nərimanov açmışdı və həmin toplantıya sədrlik etməyi Hüseyn Cavidə tapmışdı.

Bir haşiyə çıxım. Hüseyn Cavid haqqında sənədli filmin üzərində çalışarkən Birinci

mən nə latınçıyam, nə də islahçı... olsa-olsa, mən yalnız türk dünyasının haqqı ilə anlayan, alim, mütəxəssis lisançı və əlifbaçı vətəndaşların gələcəkdəki təcrübələrindən istifadə edən bir müəllim ola bilərəm və şimdilik heç bir komissiyada iştirak etməm”. Bu, Cavidin üslubu idi: nəzakətli və siyasi.

Onu da deyim ki, Azərbaycanda əlifba islahatının ilk müəllifi Mirzə Fətəli Axundovdu, amma uzun illər islahatla bağlı yekdil qənaətin hasilə gəlməməsi də düşündürücüdür. Xüsusən, XX yüzilliyin əvvəllərində marifçi və romantik mədəniyyətin təmsilçiləri, o cümlədən 1903-cü ildə İsmayıl bəy Qasırlı, 1907-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə bu xüsusda öz açıq mövqelərini ortaya qoymuşdular. İsmayıl bəy Qasırlı əlifbanın islahatı

ailələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi haqqında, ana dilinin tədrisi metodikası haqqında, “Türk xalqları tarixini öyrənməyin müasir vəziyyəti və cari vəzifələri” məruzəsi üzrə, ölkəşünaslıqla bağlı məruzələr üzrə, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında, təşkilat komissiyası barədə, türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında qətnamələr, eləcə də etnoqrafiya komissiyasının qətnaməsi qəbul edilmişdi. Qurultay latın əlifbasının ərəb əlifbasından üstün olduğunu elan etmişdi, türk dillərinin elmi qrammatikasının və lüğətinin tətbiq olunmasını qərara almışdı, arxeoloji tədqiqatların keçirilməsi, xarici müəlliflərin türkologiyaya aid əsərlərinin nəşri, salnamələrin toplanması, ölkəşünaslığın inkişafı ilə əlaqədar işlərin görülməsi,